

Asger Th. Simonsen: Stavnsbåndet nyvurderet?¹

Selv om stavnsbåndet i dansk bevidsthed står som ærkesymbolet på enevældens sociale uretfærdighed, er det umindelige tider siden, det er blevet skildret i en samlet, historisk fremstilling. Alene af den grund turde arkivar Birgit Løgstrups 270 sider store bog, »Bundet til jorden«, være noget af en sensation. Landbohistorisk Selskab har udsendt den, og Landbrugsrådets stavnsbåndsudvalg har finansieret projektet. Birgit Løgstrup er kendt som forfatter til en række afhandlinger om 17–1800-tallets historie, navnlig inden for social- og administrationshistoriske emner. Hun er desuden redaktør af Landbohistorisk Selskabs tidsskrift »Bol og By«. I anledning af jubelåret 1988 kan man næppe tænke sig en mere kompetent historiker end hende som forfatter til bogen om stavnsbåndets historie.

Ifølge forordet vil Løgstrup undersøge, »hvorledes tilværelsen kunne forme sig for de stavnsbundne karle og drenge. Var stavnsbåndet noget nyt? Hvordan var dagligdagen med dens arbejde og fester? Kunne karlene komme bort fra stavnsbåndet imod godsejerens ønske? Kort sagt, hvordan fungerede stavnsbåndet i praksis?« Denne afgrænsning af emnet lover godt nyt. For bortset fra Gunnar Olsens artikel »Stavnsbåndet og tjenestekarlene« i *Jy. Samlinger* (1952) har ingen koncentreret sig systematisk om de grupper på landet, bønderkarlene og -drene, som stavnsbåndet mest umiddelbart var møntet på. (Pigerne var som bekendt ikke underkastet stavnsbåndet, da dette var indført under påskud af militær nødvendighed).

»Bundet til jorden« bygger i stor udstrækning på utrykt arkivmateriale. Omtrent halvdelen af teksten baserer sig på retshistoriske kilder fra lands- og underretterne, men også godsejerindberetninger til generallandvæsensskollegiet 1768–70 og andre tilsvarende institutioner inddrages. Kildematerialet fra ekstrasessionerne 1789–92 har vist sig at indeholde gavnligt stof. Løgstrup gør endvidere flittigt brug af de efterhånden ikke så få udgivelser af bondedagbøger og -erindringer, der i den sidste snes år er sendt ud på markedet. Derimod går hun forbløffende let hen over sekundær stavnsbåndslitteratur, navnlig den ældre del. Det er helt givet, at hun intet kender til f.eks. Severin Kjær: *Fra stavnsbåndets dage* (1888) eller Villads Christensens artikel »Vartov Hospitals vornede og stavnsbundne bønder i det 18. århundrede« i *Hist. Medd. fra Kbh.* (1917). Disse to afhandlinger fremhæves her, fordi de i lighed med Løgstrups arbejde i hovedsagen gør brug af retshistorisk kildemateriale.

Bogen er udstyret med et videnskabeligt apparat, der har præcise og grundige noter og mindst lige så grundige navne, sted- og sagregistre. Derimod savner man en litteraturliste. Den er rigt illustreret med kendt og ukendt billedstof fra samtiden foruden moderne stregtegninger og fotos. – Det spørgsmål, der trænger sig på, er hvilket publikum Løgstrup egentlig henvender sig til med sin bog. Det står nemlig ikke nævnt nogetsteds, men der er grund til at tro, at både læg og lærd skal have fornøjelse af den. Det tyder kontrasten i bogens udstyr på, ligesom formålsparagraffen tydeligvis er så tilpas bredt formuleret, at den imødekommer såvel et videnskabeligt som

Birgit Løgstrup: Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733–1788. Landbohistorisk Selskab 1987. 270 s., ill. Kr. 148,-.

populærhistorisk sigte. Det sidstnævnte har uden tvivl været et (rimeligt) krav fra sponsorenes, d.v.s. Landbrugsrådets side.

Fremstillingen går let og flydende, når Løgstrup refererer indberetninger, erindringer og lignende kildestof. Derimod har hun besvær med de retshistoriske kilder. I alt for mange tilfælde bliver de enkelte retssager fremlagt i deres helhed og ikke beskåret efter det, der burde være den egentlige hensigt med dem: at illustrere de mangfoldige facetter ved enevældens tvangslovgivning. Ofte er der tale om mindre livshistorier, endog slægtssagaer, som i sig selv er interessante nok, men som indeholder alt for mange forstyrrende biting og uvedkommende episoder. På bogens første sider virker denne fremgangsmåde besnærende og pædagogisk set vellykket, men ret hurtigt vil læseren tabe overblikket over stoffet.

Af bogens i alt ti kapitler redegør de tre første (s. 9–61) for det storstilede tvangssystem, enevælden i løbet af 1700-tallet stablede på benene for at holde den mandlige landbøunddom i skak. De to forordninger af 1701 om landmilitsen og om pas og skudsmål misbrugte godsejerne til at binde karlene til stavnen. Selv om vornedskabet blev afskaffet året efter, gjaldt friheden kun for bønderdrengene, født efter 1699. Ved hjælp af et par rigtig ubarmhjertige eksempler kan Løgstrup vise, at vornede sjællændere endnu så sent som i 1730'erne risikerede at blive »delt til stavns«. I 1733 kom den egentlige stavnsbåndsforordning, som i det følgende halve århundrede blev strammet gang på gang. Ikke mindst bestemmelsen fra 1746 om, at de afskedigede landsoldater var forpligtet til at antage fæstegård, rejser uhyggelige perspektiver. Løgstrup kan konkludere, at fæsteforpligtelsen på dette tidspunkt i realiteten var blevet obligatorisk for alle uanset alder. Dette har historikere sagt før (bl.a. J. A. Fridericia og Hans Jensen), endda med den markante tilføjelse, at vornedskabet således var blevet genindført – nu overalt i Danmark, vel at mærke. – Løgstrup bringer mange spændende og livfulde episoder fra det virkelige liv frem i dagens lys. Men ret beset er alle de temaer, hendes eksempler skal illustrere, omtalt i den

tidligere stavnsbåndslitteratur. Så de store nyheder vil den lærde ikke finde. Og den læge skal holde ørene stive, hvis han/hun ønsker at komme igennem alle dette afsnits forordninger, reskripter, resolutioner, tinglysninger, bevisførelser m.v.

Der følger nu et afsnit på yderligere tre kapitler, s. 62–141. Kapiteloverskrifterne anslår temaerne: »Drengetid«, »Når karlene fik plads« og »Karletid i arbejde og fest«. Det er Løgstrups hensigt at skildre bondekarlens livsbane fra vuggen (eller rettere sagt: svøbet) indtil det øjeblik, hvor han selv sad som madfader ved eget bord. Det første og det sidste kapitel indeholder mere eller mindre folkløristiske skildringer af barndoms- og ungdomslivet på landet i det 18. århundrede. De skal bidrage til at »forstå stavnsbåndets rækkevidde« (s. 62), men læseren bliver ladet i stikken, for Løgstrup udtaler sig intetsteds om, hvorvidt drenge- og karletilværelsen udfoldede sig, som hun skildrer den, på grund af eller på trods af stavnsbåndet. Nok er gennemgangen afbalanceret, men Løgstrup kommer dog faretruende tæt på at idyllisere datidens almueliv (f.eks. ved bemærkningen s. 141 om ungdommens »stærke glæde og livsudfoldelse«). Mener hun, at tilværelsen under stavnsbåndet ikke var så slem endda? I bekræftende fald står hun i skarp modsætning til de ældre generationer af historikere, der ikke tøvede med at fordømme stavnsbåndet på grund af dets moralsk »fordærvende« indflydelse på landbefolkningens dagligdag og mentalitet. De argumenterede ikke blot med, at stavnsbåndet virkede fornedrende på den enkelte, fordi det begrænsede den personlige frihed – et kardinalpunkt for de liberalistiske historikere. Men de antog også, at stavnsbåndet havde en indirekte betydning, idet det befordrede en øget social-økonomisk undertrykkelse af bondestanden i kraft af opskruede hoveribyrder. Desværre tager Løgstrup ikke stilling til sådanne spørgsmål...

Det mest interessante problem i dette afsnit drejer sig om tjenestefolkenes lønninger, behandlet i kap. 5, for her er der lejlighed til at fremsætte konkrete vurderinger af stavnsbåndets effekter. Men atter kredser Løgstrup omkring spørgsmålet som katten om den varme

grød. Gennemgangen er detaljeret og rummer en del nyt stof, navnlig om den såkaldte lønnesæd. Løgstrup er enig med landbohistorikerne i (s. 113), at karlenes realløn i løbet af 1700-tallet var faldende. (Hun antager dog, at karlene fik kompensation for dette løntab dels gennem kosten, dels gennem den udbredte skik med lønnesæd.) Endelig konstaterer hun, at der hele århundredet igennem fandtes store regionale forskelle på lønningerne. Begge ingredienser – reallønsfaldet og de regionale lønforskelle – indgår som hovedargumenter i den førnævnte artikel af Gunnar Olsen om stavnsbåndets virkning. Det første punkt forklarer han med, at den stigende husmandsbefolkning virkede som løntrykkere, hvad Løgstrup tilslutter sig. Det andet punkt (de regionale forskelle) anser han for at være en klar effekt af stavnsbåndet: Dette forhindrede en udligning af lønforskellene, fordi det lagde en dæmper på udvandringen af lavtlønnede karle fra f.eks. Nordjylland til Sjælland og Lolland-Falster. Men det spørgsmål om taler Løgstrup overhovedet ikke!

Karlene havde mange muligheder for at omgå tvangssystemets snærende bånd. De kunne på legal vis tilkøbe sig fripas (kap. 7) eller de kunne tage loven i egen hånd og stikke af – rømme eller desertere, som det hedder i stavnsbandsforordningens militære jargon (kap. 8). Købstæderne tiltrak i rigt mål de rejselystne karle (kap. 9), men for det store flertal, der måtte blive tilbage under »herremandens åg«, var håbet om forandring i levevilkårene ikke gået tabt. Social mobilitet i opadgående retning var ikke noget ukendt fænomen på landet. Lykken stod mangen kæk bondeknøs bi og beredte ham en karriere som lokal embedsmand, herregårdsforpagter eller endog – godsejer (kap. 10).

Løgstrup påpeger med rette de store vanskeligheder, kildematerialet bereder historikeren i vurderingen af stavnsbåndets indflydelse på landbefolkningens vandringsmønstre. Vi ved, at der fandt vandring sted i det 18. århundrede men kan ikke sætte pålidelige talstørrelser på dem. Befolkningstallet på landet steg fra midten af århundredet, men også behovet for arbejdskraft var stigende. Ifølge gængs historisk opfattelse blev det endelige

facit ikke desto mindre, at der herskede overflod af arbejdskraft på landet. K. C. Rockstroh kunne således klart dokumentere, at der under hele stavnsbåndstiden var rigeligt med »mandskab« til hæren på nationalt plan, og regionalt navnlig i Nordjylland. (Løgstrup gør dog ikke brug af hans *Udviklingen af den nationale hær i Danmark*, bd. 3). Godsejernes ustandselige klager over mangel på karle skulle tjene som retfærdiggørelse af stavnsbåndet, men var i virkeligheden påskud for en repressiv lønpolitik. Denne vurdering deler Løgstrup ikke. Tværtimod bebrejder hun s. 184 »danske historikere«, at de ikke har taget disse godsejersklager for deres pålydende. Navnlig i perioder med spidsbelastning kunne der ifølge Løgstrup være tale om arbejdskraftsmangel på landet. Afvandringen fra landet har altså næppe været udtryk for, at fødselsoverskuddet savnede beskæftigelse. Derimod var den fastlåste landbrugsstruktur (mangel på udstykning) den væsentligste årsag til bortvandringerne. Karlene havde svært ved at få foden under eget bord og risikerede derfor at måtte friste en kummerlig tilværelse som livslangt tyende (s. 186). Løgstrups konklusion s. 235–36 går derfor i retning af, at stavnsbåndet i de enkelte godsejeres hænder næppe har virket som nogen vellykket bremse på bønderkarlenes mobilitet.

Synspunktet ligger implicit til grund for kapitlet »Når byen drager«. I sit banebrydende værk *Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid* (1932) hævdede Albert Olsen, at indvandringen fra land til by i nogen grad blev hæmmet p.g.a. stavnsbåndet. Løgstrup afviser denne tolkning af stavnsbåndets effekt på byerne. Der var andre årsager til, at landboerne blev væk fra byerne (med undtagelse af København): »Købstæderne har generelt i det 18. århundrede udøvet mindre tiltrækning på befolkningen – vel fordi de muligheder de kunne tilbyde var mindre gunstige.« (S. 202–03). Dette synspunkt begrundes hun med, at også selvrekutteringen blandt byernes eget borgerskab gik tilbage. Argumentet kan næppe holde. Ved et kontrolopslag i Albert Olsens statistikker over købstædernes borgerskabstagere vil enhver læser kunne få

vished for, at svigtende selvrekuttering ikke var noget karakteristisk fænomen i 1700-tallets provinsborgerskab, tværtimod. Hertil kommer, at Albert Olsens tese ikke var baseret på statistiske udregninger alene. I en artikel i »Scandia« fra 1933 (som Løgstrup vistnok har overset) kunne han underbygge sit synspunkt ved hjælp af en række kildesteder, der navnlig viste, hvordan godsejerne ved hjælp af stavnsbåndet havde fuld kontrol over de bønderdrengene, der blev sat i lære hos købstædernes håndværksmestre. I en masse tilfælde blev disse lærlinge efter endt uddannelse trukket hjem på herresædet, hvor de som betjente eller domestikker udførte de håndværksarbejder, købstæderne havde monopol på. Denne udvikling var til skade for bysamfundenes økonomiske udvikling, og stavnsbåndet bar sin del af ansvaret herfor.

»Bundet til jorden« indeholder unægtelig meget interessant og inspirerende stof. Der er fine skildringer af, hvordan individuelle *desperados* gjorde modstand mod stavnsbåndets umenneskeligheder. Og man godter sig, hver gang landsretten i Viborg omstøder de lokale herredsfogeders eller birkedommeres uvederhæftige fortolkninger af stavnsbåndsforordningerne. Men hvad angår det samlede indtryk af Løgstrups bog, er det vel rigtigst at karakterisere den som *revisionistisk*. Den er et opgør med en lang tradition i dansk historieskrivning, som har gjort stavnsbåndet til prægelnabe for det 18. århundredes undertrykkelse af bonden. Men opgøret bliver indimellem for diffust og halvhjertet, fordi Løgstrup ikke har sat sig tilstrækkelig godt ind i den historiske litteratur.

Birgit Løgstrup:

Svar til Asger Simonsen

Redaktøren har bedt mig kommentere Asger Simonsens indlæg. Det sker med følgende mere generelle bemærkninger om at skrive historie.

Ældre forskning

Naturligvis starter al historieforskning med at læse, hvad tidligere forskere har ment om den periode/de problemer, der skal behandles. Sagt lidt klichéagtigt, så hviler hver generation af forskere på de forudgående generationer.

Herom kan der ikke være uenighed.

Det er derimod ikke det samme som et krav om at behandle de samme problemstillinger som de tidligere generationer. Enhver er tværtimod forpligtet til ud fra sit engagement i nutiden at stille relevante spørgsmål til fortidens kildemateriale. Ellers vil historieforskning blive aldeles ligegyldige puslerier for nogle få forskere.

I »Bundet til jorden« har jeg *forsøgt* dels at læse kilderne på en ny måde, dels at finde materiale, der kunne sige noget om, hvordan stavnsbåndet fungerede for de direkte implicerede d.v.s. drengene og karlene – og ikke bondestanden som sådan. For denne problemstilling bliver dagligdagen det afgørende emne. Derfor har jeg ikke i denne sammenhæng fundet det væsentligt at tage stilling til de store ord om stavnsbåndets indvirken på bondestandens moral o.s.v. Det er klicheer, der stammer fra reformdebatten om ophævelse af godsejerstyret. Det betyder ikke, at jeg finder det uinteressant at se udviklingen i en sådan argumentation (se min artikel i Bol og By 1988: 1, Hvad et jubilæum kan bruges til, 20. juni 1938 – 50-årsdagen for stavnsbåndets ophævelse). Men det er metodisk forkert at bruge argumenterne i en politisk debat som kildemateriale til en undersøgelse af dagligdagen.

Desuden finder jeg personligt lange indledninger om, hvad andre har ment gennem tiderne, kedsommelige. Der er heller ikke mange, der er i stand til at referere retfærdigt.